

נהרות בבל ומעברות ישראל

ששון סומך

שני ספרים על יהדות עראק

במאמר קודם ("עתון 1977", חוברת אפריל-מאי) ניסיתי להציג את יצירתם של שני סופרים ישראליים הכותבים ערבית, סופרים שעלו מעיראק בראשית שנות החמישים, ויצירתם הסיפורית משקפת את ההווה הישראלי, הן את זה העיראקי, והן את העימות הישראלי-ערבי. הפעם אתעכב אצל שני ספרים שהופיעו זה עתה בעברית, אף הם מאת ישראלים שמוצאם בארץ-הנהריים. אמנם, ה' מפריד בין שני הספרים שאעסוק בהם אינו מעט, אך מאחדת אותם העובדה, שהנפשות הפועלות בשניהם הינן בנות גלות אחת, בשני גלגוליה, ומבחינת הרצף ההיסטורי כאילו מש-לימים הם זה את זה.

קרקע נשמטת

ספרו של יצחק בר-משה, יציאת עיראק, שהופיע בימים אלה (הוצאת ועד עדת הספרדים, ירושלים 1977; 360 עמ') נכתב במקורו ערבית ואף הופיע בלשון זו בירושלים לפני כשנתיים. הנוסח העברי, שפורסם עתה, הוא מעשה ידיו

של ניר שוחט.

בר-משה נוטל על עצמו משימה נועזת ותובענית: לתאר את השנים האחרונות של יהדות עיראק (ובעיקר זו של בגדאד), שנים שבהן חזו בני גלות זו מבשרם בהתמוגגותה ההדרגתית של חוויית דו-הקיום בינם לבין שכניהם העיראקים. לפי המתואר בספר, הרי בעקבות מלחמת העולם השנייה, ובעיקר עם הקמת מדינת ישראל, נוצרו תנאים חדשים שהביאו, בסופו של תהליך, לעקירתם ההמונית של היהודים מארץ שחיו בה אלפי שנים, ולעלייתם לישראל במבצע "עזרא ונחמיה". למען האמת, הזעזוע הגדול, שיצר קרע עמוק בין יהודי עיראק למוסלמיה, אירע כמה שנים קודם לכן: בשנת 1941 נערך פוגרום ביהודי בגדאד, פוגרום ששאב השראה, לפחות באופן חלקי, מחוגים פרו-נאציים מקומיים. אמנם יהדות בגדאד התאוששה וידעה תקופת שגשוג ללא תקדים בין השנים 1941—1948, אך רישומה של הטראומה, הנקראת "פירהוד", לא נמחה.

ערב פרוץ הקרבות בא"י חזרו הפעילים הפרו-נאציים לזירה הפוליטית, ועיתוניהם ניהלו הסתה פרועה נגד יהודי ארצם. הוקמו בת-ידין צבאיים שדנו מאות יהודים (ולא יהודים!), צעירים ומבוגרים, בהאשמות (בדויות לרוב) של ציונות או/קומוניזם. עם תלייתו של הסוחר היהודי שפיק עדס בעיר הנמל בצרה חשו יהודי עיראק שהקרקע נשמטה כליל מתחת לרגליהם, וכי שוב לא יחזרו ימים כמקודם. וכאשר ניתנה להם האפשרות לעלות לישראל במחיר ויתור על נתינותם ועל רכושם, עשו זאת בהמוניהם, גם-אם לא בלב קל.

הספר יציאת עיראק בא, כאמור, לתאר את אשר התרחש בשנים ההן, וכותרת-המשנה שלו — "זכרונות משנות 1945—1950" — תעיד על כך. אליבא דאמת, לא מדובר בזכרונות פוליטיים במובנו המקובל של מונח זה, ובוודאי לא בספר היסטורי עסקינן. לפנינו תמונה פאנוראמית, העשויה פסיפס של סיפורים אישיים על עשרות גברים ונשים, בעיקר צעירים, שמצאו עצמם לפתע פתאום מרחפים בין שמיים וארץ. דומה שאחד הרגשות שהעיקו במיוחד על אנשים אלה, ובפרט על הצעירים, הוא שהחברה העירא-

קית בגדה בהם. אמנם, גם בימים הקשים שעברו עליהם, ימי רדיפות וחנק כלכלי, לא פסו גילויים של אהות, של נדיבות-לב וריעות כנה מצד מוסלמים כלפי בני-ארצם היהודים, אך רבים מהצעירים היהודיים, ודווקא אלה שנטו לרעיונות של ליבראליזם וסוציאליזם, חשו שידידהם הער-בם אינם מוכנים לספן דבר כדי לגונן עליהם. לעתים קרו-בות היו הידידים המוסלמים הללו חצויים בין אהדה טבעית לעניין הערבי-פלסטיני לבין נאמנות והבנה לידידיהם הי-יהודים.

מעניינת במיוחד היא צורתו הספרותית של "יציאת עיראק". הוא כתוב פרקים-פרקים, כשכל פרק מעלה את סיפורה של דמות או של מספר דמויות הקשורות במאורע מסוים. חרף הפיצול הזה, נשמרת אחדותו של הספר, הן בזכות האווירה הכללית המשותפת, המרחפת על פני כל הסצנות האלה, והן בשל העובדה, שאחדות מן הדמויות מתפקדות גם כדמויות-מקשרות, נעלמות וצצות שוב בפרקים מאוחרים. רוב הפרקים בנויים בזה האופן: המספר מוסר לנו מה היא הדמות שתופיע באותו פרק, רקעה, יחסיה עם המספר עצמו וכו'. אחר-כך "מופעלת" הדמות, בדרך כלל ע"י סידרה של דיאלוגים בינה לבין דמויות אחרות, או בינה לבין המספר. המחבר אף מקפץ לקורא נתונים חיוניים על הרקע ההיס-טורי, הפוליטי, הכלכלי והחברתי, אולם בסופו של דבר מעייניו נתונים לא לשלמות התמונה ההיסטורית אלא לשיחזור עולמן הפנימי של דמויותיו, ולמעקב אחר התמורה הגדולה שהתחוללה בתחושתם של גיבוריו בתגובה על אשר התרחש סביבם.

מאחר שאינני היסטוריון, אין אני נוטל על עצמי לחוות דיעה באשר למידת שלמותה וחדותה של התמונה ההיסטורי-רית שהמחבר מעניק לנו בספרו. אולם אין לי ספק שהוא היטיב לתאר את רוב הדמויות שבספר, ובפרט את דיוקנ' אותיהם של המשכילים היהודים הצעירים, המתלבטים, ה-מחפשים דרך אל עתיד טוב יותר. ואגב אורחא אעיר, שבספר קלוש משום מה רישומם של הקומוניסטים היהודים הצעירים, שממש בימים ההם נכנסו לפעילות הן בתוך הי-קהילה היהודית והן מחוצה לה, ואשר רבים מהם הקריבו

את עצמם על מזבח אמונתם. במקרים המעטים שהמחבר מזכיר את הפעילים האלה, נעשה הדבר בעקיפין, מתוך ריחוק בולט. אך למען הדיוק עלי להוסיף, שגם פעילי המחתרת הציונית שבקהילה רישומם שולי וחסר-צבע בספרו של בר-משה, כ"על-כן הוא יצא לתאר את הדמויות שהכיר מקרוב, ובראש ובראשונה צעירים יהודים משכילים שלא היו פעילים יתר-על-המידה בחיים הפוליטיים. בתורת עדות אישית, איפוא, מהווה הספר תרומה חשובה, הכתובה בכישרון ספרותי מובהק. המו"ל ראוי לברכה על שנטל על עצמו לתרגם ולהדפיס ספר רב-מימדים זה. בכך מיתוסף עתה ספר חשוב למדף הספרים העברי, ואין לי כל ספק בכך, שהקורא, ולא רק בן העדה הבלבית, יפיק הגאה מרובה מקריאתו.

בטרם איפרד מעל הספר עלי להעיר כמה הערות באשר לגירסתו העברית של הספר. כאמור, תרגום הספר נעשה לאו דווקא בידי המחבר. אין אני בא לטעון על מהימנות התרגום, אולם יש בו, בנוסח הערבי המקורי, קטעים, ביטויים ועניינים שנועדו מלכתחילה למי שיש לו היכרות כלשהי עם החומר וההווי המתוארים בו. הגירסה העברית נעשתה בלא השמטות ובלא הוספת הסברים, וייתכן שבכך תיפגם לא רק ההבנה המלאה אלא אף ההנאה האסתטית עצמה. כך, למשל, יש איפוזר תדיר של שמות-אישים, ע"י תונים, מפלגות, אירועים היסטוריים, וכל אלה הריהם בעלי אופי "לוקאלי" למדי, ובדרך כלל אינם ידועים אף לקורא ערבית שלא חי בעיר בגדאד. אילו היה המחבר נוטל על עצמו את מלאכת התרגום, או אפילו את עריכתו היסודית של הנוסח העברי, היה מן הסתם משמיט פסקות וקטעים לא מעטים, וע"י כך היה מביא לידי מיקוד-יתר של החווייה האנושית המקופלת ביצירתו.

ומעניין לעניין באותו עניין: כבר עמדתי על כך שהדיאלוגים מהווים נדבך חשוב ביותר בספר, דיאלוגים אלה נכתבו במקור הערבי של הספר לאו דווקא בלשון המדוברת של בגדאד (הלהג היהודי הולתג המוסלמי) אלא "תורגמו" לערבית פורמאלית, השונה לא מעט מהלהגים המקומיים. כך נגרע משהו ממדידותה של החווייה, אולם עדיין ניתן,

בגירסה הערבית המקורית של בר-משה, לשחזר את לשונם הטבעית של הגיבורים מבין שיטי הלשון המעובדת. שונה המצב בתרגום העברי. כאן חלה התרחקות כפולה ומכופלת מלשונם האמתית של הגיבורים, ולמעשה אנו עדים לתר-גום-של "תרגום". על-כן יש שדיאלוגים אלה, בצורתם העברית, נשמעים רדודים חסרי-חיות, ולעיתים עשויים ליצור רושם של ארכנות שלא לצורך.

אך קשיים אלה אין בהם כדי לפגום בערכו הכללי של הספר, שהוא, כאמור, עדות כנה, הכתובה בידי סופר המאחד בתוכו בקיאות, חריצות וחוש אסתטי גמ-יחד. בזכותן של תכונות אלה ניתנה לנו אפשרות נדירה להציץ בהווייה מעניינת ומורכבת, הווייה שעד כה היתה כמעט מחוץ לתחו-מיה ולתודעתה של הספרות העברית בישראל.

נפילה

האירועים שבספרו של בר-משה מסתיימים, איפוא, בשנת 1950 או 1951; ובה בעת מתחילה עלילת הסיפור "האפטיים" מאת לב חקק, שאף הוא הופיע בימים אלה (הוצאת תמוז, ת"א, 1977; 160 עמ'). יהדות עיראק שהסתלקה בחופזה בעובה מאחוריה את רכושה ואת קברות אבותיה, הגיעה ארצה מלאה תקווה ורצון טוב. המציאות שציפתה לה — מעברות לדור בהן, התנכרות לערכיה ולמושגותיה, קשיי התסגלות טבעיים וקשיים שנערמו ע"י הרשות — היוותה בעבורה הפתעה בלתי נעימה, אם לנקוט בלשון המעטה. הדור שבוסס ברא-שית דרכו בבזך המעברות היה בחלקו לדור אובד, מתוסכל, ורבים מבניו חשו שגם כאן בגדו בהם הבריות. מישקע זה לא נמחה גם כאשר חלפו השנים והשתנו התנאים החיצוניים. על דור זה מספר הרומאן הקצר של לב חקק.

ואכן, גם ספר זה הריהו מעין ספר עדות, אם-כי בתורת מוצר ספרותי אין הוא לובש צורה של ספר-זכרונות אלא של רומאן דווקא. זהו סיפורו של שלמה מצעת, בן למשפחה בגדאדית בת מעמד הביניים, שהגיע ארצה בהיותו בן עשר או פחות, ועבר את שבעה מדורי הגיהנום של שנות ה-50 המוקדמות. האפלייה, הזלזול והקריירות שנתקל בהם בכל

אשר פנה רוצצו את נפשו ודיכאו בו את דחפיו היוצרים. אכן, הצליח שלמה — חרף נתיב המכשולים שנפרש לפניו — לסיים את לימודיו ואף ללמוד מספר שנים באוניברסי-טה, וכל זאת בזכות עקשנותו וכשרונותיו. אולם בשלב כלשהו הוא מחליט לקום ולהגר לארה"ב. שם הוא משמש כמורה לעברית לילדי-יהודים מפונקים, ושם הוא חי חיי בידוד-עקרות-שיעמום. בסופו של הסיפור הוא מחליט לא-חר היסוסים אינסופיים, לשוב ארצה ולשקע עצמו בחיי יצירה ומאבק.

הסיפור מתנהל בו זמנית בשני מישורים. מישור ההווה: שלמה בן ה-30 בגולה האמריקאית הרווייה; ומישור העבר: הילד שלמה בתופת המעברות והאפלייה. פרקי העבר ופרקי החווה מופיעים בספר לסירוגין, ומבין השניים חביבים עלי פרקי הילדות דווקא. אך דומני שעל הספר כולו מעיבה תחושת החמלה-העצמית, והלשון גרושת הביטויים הריגור-שיים, המביעים תיסכול וכאב. לעיתים ממירים ביטויים אלה את החווייה עצמה ודוחקים אותה לשוליים, ואם להשתמש בביטוי הלכות מתורת הרומאן, הרי קורה שיסוד ההיגד הריגושי בא על מקומו של יסוד ההרזיה. אסתפק כאן בציי-טוט דוגמא קצרה האופיינית ללשונו של הספר: "פצע וחבורה ומכה טריה, מורסה וקרום של פצע מגלדי בטרם עת בגד קל. פנים גבולים ונפולים, גופות כמושים בטרם עת מרוב דאגה, מרוב מצוקה, ממחסור, מהזנחה". אולם אם לשון-נוטפת-מכאוב זו ניתנה להבינה כהשתקפות של חווייה קשה מגשוא, הרי קשה להבין חלק לא-מבוטל מהפרקים ה"אמריקאים" שבספר, המהווים כל אחד לעצמו מעין מאמר ביקורתי הנעדר, כמעט, כל אלמנט גראטיבי, והחסר קשר של ממש עם כלל היצירה (למשל, פרק ז', שהוא מעין "סקר" פיליטוני של חבורות היורדים הישראלים שאתה פוגש בארה"ב, פרק מאלף כשהוא לעצמו. אך כיצד זה מצא את דרכו לתוך הרומאן — קשה לדעת).

ספר עצוב, ספר מדכא, אך עם זאת עניין לנו עם זעקה מרה, זעקת דור מגופר וממורמר שחיפש ולא מצא, שיוע ולא נענה; ולאורך דרכו נתקל בחומה של התכחשות ושל